

УДК 308:352:338.2

DOI: 10.30857/2786-5398.2023.6.12

Інна М. Семененко, Ксенія І. Сєребряк, Ярослав В. Бурко
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Київ, Україна
**ПАРТИСИПАТИВНІСТЬ ПРОЦЕСІВ ВІДНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ
ГРОМАД УКРАЇНИ**

Процеси відновлення і розвитку громад України повинні відбуватися із забезпеченням партисипативності таких процесів. Залучення громадян до процесів планування відновлення та прийняття рішень у постраждалих від війни громадах є важливим через те, що саме відновлення відбувається саме задля задоволення потреб мешканців та їх повернення до громад. На жаль, відповідні законодавчі врегулювання не враховують належним чином залученість громадян до процесів відновлення і розвитку. Метою статті є визначення головних напрямів відновлення і розвитку постраждалих від війни громад та виявлення готовності мешканців громад брати участь у відновлювальних процесах на прикладі проєкту міжнародної технічної допомоги VNG International, який стосується відновлення на місцевому рівні. В рамках зазначеного проєкту було застосовано різні форми участі мешканців у вирішенні питань місцевого значення. Зокрема, при розробці планів відновлення і розвитку постраждалих від війни громад було проведено анкетування мешканців цих громад з метою оцінки безпекових питань та окреслення ключових напрямів їх відновлення і подальшого розвитку. За результатами опитування було виявлено відсоток людей, які вже повернулись або планують повернутися до своїх громад, а також тих, хто не планує повертатися. Також було встановлено ключові причини, які впливають на цей вибір. Встановлені причини корелюють з основними напрямками відновлення, які були визначені мешканцями громад як ключові і ті що потребують першочергової уваги. За результатами анкетування встановлено готовність мешканців громади брати участь у процесах відновлення і відбудови громад та напрями і способи, яким чином мешканці готові долучатися до цих процесів. Спрямування уваги до вирішення визначених проблем та досягнення поставлених завдань, важливих для мешканців, сприятиме їх поверненню додому.

Ключові слова: партисипативність; відновлення; розвиток; соціально-економічний стан; громада; план відновлення та розвитку; планування; імплементація.

Inna M. Semenenko, Kseniia I. Sieriebriak, Yaroslav V. Burko
Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Kyiv, Ukraine
**PARTICIPATORY NATURE OF RECOVERY AND DEVELOPMENT PROCESSES
OF UKRAINIAN COMMUNITIES**

The recovery and development processes of Ukrainian communities should take place with provision of participatory nature of such processes. The involvement of citizens in recovery planning and decision-making in war-affected communities is important because recovery itself is designed to meet the needs of residents and return them to their communities. Unfortunately, the relevant legislative regulations do not adequately take into account the involvement of citizens in the recovery and development processes. The purpose of the article is to identify the main areas of recovery and development of war-affected communities and to determine the readiness of community residents to participate in recovery processes using the example of the VNG International technical assistance project, which deals with local recovery. The project used various forms of community participation in addressing local issues. In particular, when developing plans for recovery and development of war-affected communities, a survey of residents of these communities was conducted to assess security issues and identify key areas for their recovery and further development. The survey revealed the percentage of people who have already returned or

plan to return to their communities, as well as those who do not plan to return. The key reasons that influence this choice were also identified. The identified reasons correlate with the main areas of recovery, which were identified by community residents as key and those, which require priority attention. The results of the survey revealed the readiness of community residents to participate in the processes of recovery and reconstruction of communities, as well as the directions and ways in which residents are ready to join these processes. Focusing attention on solving the identified problems and achieving the tasks that are important to the residents will facilitate their return home.

Keywords: *participatory nature; recovery; development; socio-economic status; community; recovery and development plan; planning; implementation.*

Постановка проблеми. Україна вже другий рік поспіль перебуває у стані повномасштабної війни, проте водночас розпочала процеси відновлення. Через брак коштів у державному бюджеті країни та виділення їх переважної частки на оборону, територіальні громади вимушені розраховувати на власні можливості у вирішенні питань місцевого відновлення. Водночас децентралізовані процеси, що відбуваються в країні, сприяють підвищенню такої стійкості, оскільки громади можуть самостійно визначати пріоритети та напрямки відновлення, а також керувати цими процесами на місцевому рівні. Відновленню на місцевому рівні сприяють багато міжнародних і локальних організацій, які надають експертну підтримку, технічну допомогу, матеріальні і фінансові ресурси. У той же час відновлення на локальному рівні має базуватися, насамперед, на потребах мешканців громад, які вже знаходяться на території своїх громад, що потребують відновлення, або планують повертатися додому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні вже наявна велика кількість досліджень, аналітичних звітів, доповідей, записок, присвячених різним аспектам відновлення. При цьому, ще на конференції в Лугано одним із принципів відновлення було закладено партисипативність і залученість громадян [1]. Зокрема, голландський архітектор і містопланувальник Ф. Трефферс зазначав, що «було багато пропозицій щодо того, як може відбутися реконструкція, і деяких міжнародних архітекторів критикували за те, що вони нав'язували сторонній погляд або погляд зверху вниз» [2]. Проте його команда виступає за підхід «знизу вгору» та участі у плануванні та реконструкції навіть окремих будівель, натомість як «старі моделі розвитку» не зможуть допомогти Україні оптимально відбудуватися.

Науковці Всесвітнього інституту досліджень економіки розвитку Університету ООН зазначають, що до відновлення України має застосовуватися підхід, що базується на багаторівневому врядуванні, який можна брати і як нормативну, і як аналітичну основу. Як нормативна база, багаторівневе врядування відноситься до ідеї, що врядування має бути розосереджене, і що повноваження повинні бути розподілені між різними рівнями влади та іншими суб'єктами для сприяння більшій підзвітності, участі та ефективності у виробленні політики. Як аналітична основа, багаторівневе врядування використовується для вивчення та розуміння реальності управління в сучасних суспільствах. І як приклад практичної реалізації цього підходу, після конференції в Лугано було створено коаліцію RISE, що об'єднала понад 50 організацій для сприяння доброчесності та участі в процесі відновлення, а також поширила власне бачення відновлення, принципів реконструкції та модернізації України [3]. При цьому, коаліція RISE намагається сприяти відновленню та моніторити відповідний процес на національному рівні. Натомість, багато активностей, планування та імплементація заходів із відновлення відбувається і на локальному рівні, що також потребує залучення різних стейкхолдерів до процесів планування.

Ряд авторів, зокрема, Й. Гревінггольт, Й. Фауст, О. Лібман, С. Ріхтер, Г. Сассе, С. Стюарт, зазначають, що відповідні структури управління проєктами відбудови і реконструкції в Україні мають бути розроблені таким чином, щоб забезпечити участь і право голосу плюралістичних політичних інститутів і громадянського суспільства, а також зміцнити гендерну рівність. Щоб протидіяти відтоку мізків, також необхідно, щоб молоді, мобільні групи населення (включаючи біженців за кордоном) відчували себе причетними. Соціальна справедливість та включення соціальних чинників у процес відновлення також будуть важливим при плануванні та імплементації заходів з відновлення. Так, вразливі верстви населення потребуватимуть особливої підтримки, враховуючи тривожний рівень зубожіння населення внаслідок війни [4]. А на думку В. Квартюка і Дж. Кертіс, централізовані та ієрархічні системи управління, характерні для посткомуністичних країн, можуть створити серйозні проблеми для розвитку, орієнтованого на громаду і новостворених громадських організацій [5]. Саме тому погоджуємося з думкою О. Суший, що партисипативне планування і прогнозування має стати одним із інструментів при плануванні відновлення України після війни [6].

Питання розвитку місцевої демократії і залучення громадян до процесів відновлення розглядалися й іншими дослідниками, серед яких слід відзначити таких, як Д. Рубан [7], Я. Бень [8], Р. Бедрій [9], І. Білокінна [10] та інші. Проте на практиці це питання є часто нереалізованим.

Постановка завдання. Метою статті є визначення головних напрямів відновлення і розвитку постраждалих від війни громад та виявлення готовності мешканців громад брати участь у відновлювальних процесах на прикладі проєкту міжнародної технічної допомоги, який стосується відновлення на місцевому рівні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціально-економічний розвиток постраждалих від війни громад безпосередньо залежить від вчасного і ефективного планування відповідних заходів і проєктів, які спрямовані на відновлення і подальший розвиток громад. На державному рівні наявні декілька типів стратегічних планувальних документів, які стосуються відновлювальних процесів в громадах. Зокрема, ще у квітні 2022 року було внесено зміни до деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сфери містобудівної діяльності, якими запроваджено поняття «Програма комплексного відновлення населеного пункту (території)» [11]. Ця Програма первісно була прописана як така, що буде врегулювати питання у містобудуванні. У липні 2022 року було внесено зміни до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій, і в ньому з'являється поняття «плану відновлення та розвитку територіальної громади», який є документом, що розробляється для відновлення та розвитку регіонів і територій, що постраждали внаслідок збройної агресії проти України, і він має розроблятися «у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України» [12]. Самі постанови щодо розробки відповідних документів з'явилися трохи пізніше. У жовтні 2022 року була опублікована Постанова КМУ Про затвердження Порядку розроблення, проведення громадського обговорення, погодження програм комплексного відновлення області, території територіальної громади (її частини) та внесення змін до них [13]. Порядок розроблення, реалізації та моніторингу плану відновлення та розвитку регіонів і планів відновлення та розвитку територіальних громад був затверджений пізніше – у липні 2023 року [14].

На жаль, План відновлення і розвитку, незважаючи на те, що відноситься саме до стратегічного планування відновлення і розвитку громад, не враховує необхідності досліджувати думку населення щодо такого відновлення. Натомість, багато з проєктів і

програм, які працюють за підтримки урядів інших країн, вбачають партисипативність як необхідність і обов'язковість під час такого планування.

Зокрема, Проєкт «Підтримка відновлення місцевого самоврядування та відбудови і реконструкції громад в Україні», що реалізується у 2022–2024 рр. Агентством міжнародного співробітництва асоціації муніципалітетів Королівства Нідерланди VNG International (Ві Ен Джі Інтернешнл) у партнерстві з Асоціацією міст України, і фінансується Міністерством закордонних справ Королівства Нідерланди, ставить цей принцип за основу діяльності. Цей проєкт спрямований на підвищення спроможності територіальних громад у відбудові і реконструкції і надання підтримки розробці плану відновлення і розвитку чотирьом територіальним громадам, що постраждали від російської агресії. Серед цих громад, зокрема, є ті, що були тимчасово окуповані і звільнені у 2022 році [15]. В роботі над планами відновлення та розвитку територіальних громад було використане чинне законодавство України, досвід громад України, міст і регіонів країн Європейського Союзу, зокрема, Королівства Нідерландів, принципи сталого розвитку, відновлення «краще ніж було» та застосування різних форм участі мешканців у вирішенні питань місцевого значення.

Зокрема, в рамках аналітичного етапу проєкту командою експертів було проведено анкетування мешканців цільових громад проєкту щодо їх думки стосовно відновлення і розвитку громад. В чотирьох громадах було опитано 2 316 мешканців, які анонімно оцінювали свої громади з точки зору безпекових питань, а також висловлювали свою думку щодо відновлення і подальшого розвитку громади. В даній статті результати опитування представлені частково і узагальнено для всіх чотирьох громад.

Одним із завдань аналітичного етапу розробки планів відновлення і розвитку цільових громад було врахування думки людей, які залишились на території громади та які виїхали на територію інших громад. Тому одним з питань анкети було місцезнаходження людей, оскільки це частково впливає на їх готовність і можливість долучатися до відновлювальних процесів (рис. 1). Так, більше половини респондентів знаходяться або готові повернутися в громаду без додаткових умов: 40% респондентів вже знаходились на території громади, а 29% опитаних готові повернутися після звільнення або відновлення безпекової ситуації. 21% респондентів готові повернутися до громади лише після її відбудови. 1% респондентів зазначив про неповернення, і 9% важко відповісти на це запитання.

Джерело: розроблено авторами.

Рис. 1. Готовність мешканців повернутися до громад

При чому, серед чинників, які негативно впливають на готовність мешканців повернутися до громади, за результатами анкетування можна відзначити:

- відсутність роботи;
- проблеми відкритості влади;
- фізична небезпека;
- економічна небезпека.

Визначення цих чинників корелює з напрямками, що визначені респондентами як найважливіші для відновлення і розвитку громади (рис. 2).

Джерело: розроблено авторами.

Рис. 2. Найважливіші напрями для відновлення і розвитку громад

Зокрема, серед найважливіших напрямів відновлення і розвитку було відзначено розширення можливостей для працевлаштування (80% опитаних), створення умов для залучення інвестицій (71%), розвиток малого і середнього бізнесу (66%). Дійсно, створення робочих місць та умов для розвитку підприємництва сприятиме поверненню людей, збільшенню надходжень до місцевого бюджету, забезпеченню населенню надання базових послуг тощо. Цікавим є те, що створення можливостей для працевлаштування було обрано більшою кількістю людей, навіть порівняно з таким важливим напрямом, як будівництво та ремонт житла. Серед інших пріоритетних напрямів зазначено розвиток системи медичного обслуговування (64%), благоустрій населених пунктів громади (61%), будівництво соціальної/комунальної інфраструктури (61%) та молодіжний розвиток (59%). Причому, такий напрям, як активізація та залучення мешканців до управління громадою обрали лише 43% від всіх респондентів. Найнижчий рейтинг є у таких напрямів, як використання місцевих природних ресурсів (34%), новітні технології та наукові розробки (36%), що свідчить або про відсутність потенціалу і спроможності представників громад реалізовувати ці напрями, або про відсутність у респондентів знань щодо потенціалу цих можливостей в громаді.

Щодо власної готовності брати участь у процесах відновлення 4% респондентів зазначили про те, що вони не готові долучатися до таких процесів (рис. 3). Відповіді решти – 96% респондентів – розподілились за різними напрямками.

Джерело: розроблено авторами.

Рис. 3. Готовність мешканців громади брати участь у процесах відновлення і відбудови громад

В анкеті була можливість обрати різні варіанти відповідей, проте лише приблизно половина опитаних зазначила про готовність фізично допомагати у прибиранні територій та відбудови будівель (52%). 48% опитаних зазначило, що готові брати участь у різних активностях на волонтерських засадах, а 37% можуть долучатися до надання послуг та іншої допомоги населенню. До гуманітарної діяльності можуть долучитися 31% респондентів. Така ж сама кількість людей готова брати участь у різноманітних опитуваннях та обговореннях для виявлення думки населення та окреслення ключових напрямів роботи. При чому, до реалізації спільних проєктів з представниками органу місцевого самоврядування та різних органів влади готові долучатися 28%, а брати участь у розробці документів стратегічного планування – ще менше – лише 23%. До освітньо-просвітницької роботи долучатимуться до 20% опитаних. Співпраця з бізнесом набрала найменшу кількість голосів – лише 14% від опитаних зазначили про можливість долучення до цього напрямку з метою відновлення своєї громади. Зазначені результати разом і з іншою додатковою інформацією були враховані цими громадами при розробці планів відновлення і розвитку.

Висновки. Процеси відновлення на локальному рівні повинні відбуватися із обов'язковим залученням громадян до прийняття відповідних рішень, оскільки відновлення має відбуватися саме для мешканців громади і базуватися на їх потребах. Саме спрямування уваги до вирішення проблем, важливих для мешканців, сприятиме їх поверненню додому. На жаль, відповідні законодавчі врегулювання не враховують належним чином залученість громадян до процесів відновлення і розвитку.

В рамках проєкту VNG International було виявлено, що головними проблемами громад, які безпосередньо постраждали від конфлікту, є не лише фізична небезпека, а і відсутність можливості економічного розвитку і забезпечення власної життєдіяльності. Тому

військовим адміністраціям або органам місцевого самоврядування доцільно приділяти увагу саме вирішенню цих проблем, що у майбутньому призведе до повернення мешканців, відновлення і розвитку територіальних громад. Не всі мешканці готові безпосередньо долучатися до відновлювальних процесів. Проте доцільно виявляти напрями та способи, яким чином мешканці готові брати участь у плануванні відновлення та реалізації безпосередніх заходів, і отже, сприяти цій участі.

References

1. Ukraine Recovery Conference (2022). Outcome Document of the Ukraine Recovery Conference URC2022 'Lugano Declaration', Lugano, 4–5 July, 2022. URL: <https://www.urb-international.com/conference-materials>.
2. Treffers, F. (2023). *People, Participation and Processes in Rebuilding Ukraine at a Crossroads*. In: *Design for Resilient Communities. Sustainable Development Goals Series*. P. 177–189. https://doi.org/10.1007/978-3-031-36640-6_13.
3. Udovyyk, O., Kylymnyk, I., Cuesta-Delgado, D., Salvador, G. P. (2023). Making sense of multi-level and multi-actor governance of recovery in Ukraine. WIDER Working Paper 2023/82. URL: <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/Publications/Working-paper/PDF/wp2023-82-making-sense-multi-level-multi-actor-governance-recovery-Ukraine.pdf>.
4. Grävingsholt, J., Faust, J., Libman, A., Richter, S., Sasse, G., Stewart, S. (2023). Rebuilding Ukraine: what the international community now needs to consider. IDOS Policy Brief 4/2023. Bonn: IDOS. <https://doi.org/10.23661/ipb4.2023>.
5. Kvartiuk, V., Curtiss, J. (2019). Participatory rural development without participation: Insights from Ukraine. *Journal of Rural Studies*, Vol. 69, P. 76–86. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.04.002>.
6. Sushyi, O. (2022). Partysypatyvne prohnozuvannia: adaptatsiia yevropeiskoho dosvidu do zavdan povoiennoho vidnovlennia Ukrainy [Participatory Forecasting: Adapting the European Experience to the Tasks of Post-War Reconstruction of Ukraine]. *Problemy politychnoi psykholohii = Problems of political psychology*, Vol. 25, P. 142–160. <https://doi.org/10.33120/popp-vol25-year2022-91> [in Ukrainian].

Література

1. Outcome Document of the Ukraine Recovery Conference URC2022 'Lugano Declaration', Lugano, 4–5 July, 2022. URL: <https://www.urb-international.com/conference-materials>.
2. Treffers F. *People, Participation and Processes in Rebuilding Ukraine at a Crossroads*. In: *Design for Resilient Communities. Sustainable Development Goals Series*. 2023. P. 177–189. https://doi.org/10.1007/978-3-031-36640-6_13.
3. Udovyyk O., Kylymnyk I., Cuesta-Delgado D., Salvador G. P. Making sense of multi-level and multi-actor governance of recovery in Ukraine. WIDER Working Paper 2023/82. URL: <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/Publications/Working-paper/PDF/wp2023-82-making-sense-multi-level-multi-actor-governance-recovery-Ukraine.pdf>.
4. Grävingsholt J., Faust J., Libman A., Richter S., Sasse G., Stewart S. Rebuilding Ukraine: what the international community now needs to consider. IDOS Policy Brief 4/2023. Bonn: IDOS, 2023. <https://doi.org/10.23661/ipb4.2023>.
5. Kvartiuk V., Curtiss J. Participatory rural development without participation: Insights from Ukraine. *Journal of Rural Studies*. 2019. Vol. 69. P. 76–86. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.04.002>.
6. Суший О. Партисипативне прогнозування: адаптація європейського досвіду до завдань повоєнного відновлення України. *Проблеми політичної психології*. 2022. Вип. 11(25). С. 142–160. <https://doi.org/10.33120/popp-vol25-year2022-91>.

7. Ruban, D. (2023). Rozvytok mistsevoi demokratii v systemi reformuvannia publichnoho upravlinnia [Development of local democracy in the system of reforming public administration]. *Visnyk Ekonomiky = Herald of Economics*, Vol. 1, P. 153–165, <https://doi.org/10.35774/visnyk2023.01.153> [in Ukrainian].
7. Рубан Д. Розвиток місцевої демократії в системі реформування публічного управління. *Вісник Економіки*. 2023. № 1. С. 153–165. <https://doi.org/10.35774/visnyk2023.01.153>.
8. Ben, Ya. (2022). Metodolohiia doslidzhennia mekhanizmiv realizatsii demokratii uchasti v umovakh voiennoho stanu v Ukraini [Methodology for studying the mechanisms of realization of participatory democracy under martial law in Ukraine]. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia = Expert: Paradigm of Law and Public Administration*, Vol. 21 (3), P. 143–153, [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-3\(21\)-143-153](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-3(21)-143-153) [in Ukrainian].
8. Бень Я. Методологія дослідження механізмів реалізації демократії участі в умовах воєнного стану в Україні. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2022. № 21(3), Р. 143–153. [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-3\(21\)-143-153](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-3(21)-143-153).
9. Bedriy, R. (2023). Orhanizatsiino-pravove zabezpechennia mistsevoho ekonomichnoho rozvytku v umovakh viiny v Ukraini [Organizational and legal provision of local economic development in the conditions of war in Ukraine]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya yurydychna = Visnyk of the Lviv University, Series Law*, Vol. 76, <https://doi.org/10.30970/vla.2023.76.115> [in Ukrainian].
9. Бердій Р. Організаційно-правове забезпечення місцевого економічного розвитку в умовах війни в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2023. № 76. <https://doi.org/10.30970/vla.2023.76.115>.
10. Bilokinna, I. (2023). Mistseve samovriaduvannia yak skladova "zelenoho" povoiennoho vidnovlennia Ukrainy [Local self-government as a component of "green" post-war recovery of Ukraine]. *Modeling the development of the economic systems*, Vol. 1, P. 62–72, <https://doi.org/10.31891/mdes/2023-7-9> [in Ukrainian].
10. Білокінна І. Місцеве самоврядування як складова "зеленого" повоєнного відновлення України. *Modeling the development of the economic systems*. 2023. № 1. С. 62–72. <https://doi.org/10.31891/mdes/2023-7-9>.
11. Verkhovna Rada of Ukraine (2022). Prohrama kompleksnoho vidnovlennia naselenoho punktu (terytorii) [Program of comprehensive restoration of a settlement (territory)]. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/222083.html> [in Ukrainian].
11. Програма комплексного відновлення населеного пункту (території). *Верховна рада України*. 2022. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/222083.html>.
12. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zasad derzhavnoi rehionalnoi polityky ta polityky vidnovlennia rehioniv i terytorii: Zakon Ukrainy [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Principles of State Regional Policy and the Policy of Restoration of Regions and Territories: Law of Ukraine No. 2389-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#Text> [in Ukrainian].
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій: Закон України № 2389-IX від 09.07.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#Text>.
13. Pro zatverdzhennia Poriadku rozroblennia, provedennia hromadskoho obhovorennia, pohodzhennia program kompleksnoho vidnovlennia
13. Про затвердження Порядку розроблення, проведення громадського обговорення, погодження програм

- oblasti, terytorii terytorialnoi hromady (ii chastyny) ta vnesennia zmin do nykh [On Approval of the Procedure for Developing, Conducting Public Discussion, Approving Programs for Comprehensive Restoration of the Region, Territory of a Territorial Community (Part Thereof) and Amendments there to: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1159]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1159-2022-п#Text> [in Ukrainian].
14. Pro zatverdzhennia poriadkiv z pytan vidnovlennia ta rozvytku rehioniv i terytorialnykh hromad: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy [On Approval of Procedures for the Restoration and Development of Regions and Territorial Communities: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 731]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-2023-п#Text> [in Ukrainian].
15. Ukraine, Sustainable Development through improved Local Governance. *International VNG*. URL: <https://www.vng-international.nl/ukraine-sustainable-development-through-improved-local-governance>.
- комплексного відновлення області, території територіальної громади (її частини) та внесення змін до них: Постанова Кабінету Міністрів України № 1159 від 14.10.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1159-2022-п#Text>.
14. Про затвердження порядків з питань відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України № 731 від 11.08.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-2023-п#Text>.
15. Ukraine, Sustainable Development through improved Local Governance. *VNG International*. URL: <https://www.vng-international.nl/ukraine-sustainable-development-through-improved-local-governance>.